

Agnieszka Kuriata

(Uniwersytet Wrocławski)

Islam i sport? Refleksje na tle książki „Sport w świecie islamu. Religia. Rozrywka. Polityka”

ABSTRACT

Islam and sport? A few thoughts about book "Sport in islamic world. Religion. Entertainment. Politic."

Słowa kluczowe: recenzja, islam, sport w świecie islamu, piłka nożna, burkini

„Świat islamu i sport? Dla przeciętnego polskiego odbiorcy, nawet tego, który cokolwiek czyta, to jakaś niedorzeczność. Muzułmanie co najwyżej zajmują się sportowo terroryzmem. Taki obraz serwują nam w pierwszym rzędzie politycy, a za nimi zaraz dziennikarze”. Powyższe słowa prof. Janusza Daneckiego, stanowiące jednocześnie jego krótką recenzję na okładce książki *„Sport w świecie islamu. Religia. Rozrywka. Polityka”*, doskonale oddają clue problemu jakim jest sport w świecie islamu. Nikt poważnie nie zajmuje się tym zagadnieniem, brakuje więc opracowań które przybliżyłyby czytelnikowi tę tematykę. Jednak, czy oznacza to, że polskiego czytelnika w ogóle to nie interesuje? Być może tak jest, ale współczesne myślenie o islamie wyłącznie przez pryzmat zamachów terrorystycznych, masowych migracji, sprawy chust na ulicach europejskich miast czy zabójstw tzw. honorowych pokazuje, że islam to wiodący temat, o którym ludzie chętnie czytają, czy to z ciekawości czy ze strachu przed nieznanym. Jednak jak słusznie zauważa we wstępie Katarzyna Górak-Sosnowska: *„Wśród całej gamy skojarzeń, jakie przywołuje współczesny świat islamu, nie ma z pewnością sportu”* (s.7). Pokazywanie więc innych odcieni tej religii,

przez pryzmat tak przyziemnych zajęć jak sport, należy uznać za zabieg mający na celu niejako złagodzenie tego “wrogiego oblicza islamu”.

Oczywiście nie jest to jedyny powód dla którego zajęcie się tą tematyką należy uznać za słuszne. Przede wszystkim jest to temat ciekawy, wielowymiarowy, a sporo kwestii może wręcz zaskakiwać Europejczyków ze względu na znaczne różnice kulturowe. W mediach – jeśli już – informacje o sporcie w świecie muzułmańskim najczęściej ograniczają się do newsów o meczach rozgrywanych przez drużyny pochodzące z krajów muzułmańskich czy arabskich. Co jakiś czas zdarzają się też skandale, które chętnie i szeroko komentowane są przez dziennikarzy a następnie przez uważnych internautów. Przykładem może być słynny mecz egipskiej reprezentacji siatkówki plażowej z reprezentacją niemiecką podczas olimpiady w Rio de Janeiro, który miał miejsce w sierpniu 2016 r. Egipcjanki grały w strojach dopasowanych zarówno pod kątem dyscypliny którą uprawiają, jak i również – a w zasadzie dla większości przede wszystkim – pod kątem stawianych muzułmankom wymogów religijnych. W mediach zostało to okrzyknięte typowym „zderzeniem cywilizacji”, a serwisy internetowe prześcigały się w publikacji słynnego zdjęcia, na którym ubrana w sportowe bikini Niemka podskakuje i dotyka piłki przerzucanej przez siatkę przez ubraną w skromny, nieprzylegający strój dopełniony muzułmańską chustą – Egipcjanke¹. Nie tak dawno mogliśmy też przeczytać o muzułmańskich piłkarzach, którzy podczas Mistrzostw Świata w Piłkę Nożną stanęli przed wyborem – czy przestrzegać zasad ramadanu i zgodnie z milionami współwyznawców pościć od świtu do zmierzchu, nawet pomimo faktu że grają w reprezentacji kraju w piłkę nożną? Spekulacji nie było końca. A może po prostu zabrakło pewnej wiedzy?

Wskazane wyżej przykłady dosyć dobitnie wskazują na potrzebę przybliżenia tego zagadnienia szerszej rzeszy czytelników. Dlatego też ukazanie się na rynku, za sprawą wydawnictwa Smak Słowa, książki pod redakcją Katarzyny Górak-Sosnowskiej pt.: *„Sport w świecie islamu. Religia. Rozrywka. Polityka”*² należy uznać za doskonale wpasowanie się w potrzeby rynku czytelniczego, przesyczonego książkami – co prawda o tematyce muzułmańskiej – dotyczącymi aspektów wyłącznie kontrowersyjnych jak terroryzm, migracje czy generalnie zagrożenie ze strony islamu. Pojawienie się tej pozycji należy więc uznać za próbę pokazania „pozytywnej twarzy islamu”. Czy jednak autorom i autorkom tej monografii ten zabieg się udał? Sprawdźmy!

¹ *Hidżab i legginsy, kontra skąpe bikini na olimpiadzie w Rio*, <http://vumag.pl/newsy/igrzyska-w-rio-de-janeiro-mecz-siatkowki-plazowej-egipcjanki-i-niemki/0qxb3t>, dostęp: 25.08.2017.

² K. Górak-Sosnowska (red.), *Sport w świecie islamu. Religia. Rozrywka. Polityka*, Sopot 2017.

Zacznijmy od postawienia pytania: *Czy islam jest przyjaźnie nastawiony do uprawiania sportu przez swoich wyznawców?* Z pewnością nasze pierwsze skojarzenia ze sportem w islamie to przede wszystkim ograniczenia jakie ta religia stawia przed ewentualnymi adeptami sportu. Nie zastanawiając się nawet głęboko, przeciętny obserwator może z łatwością wymienić potencjalne problemy, które mogłyby skłonić do negatywnej odpowiedzi na postawione pytanie. Wymieńmy więc przykładowo zasady ubioru muzułmanek stojące w sprzeczności ze strojami wymaganymi w większości sportów, w tym przede wszystkim kwestia konieczności odsłonięcia niektórych części ciała w stosunku do koranicznego nakazu zasłaniania praktycznie całego ciała. Stroje obcisłe, których celem jest nadanie ciału sportowca bardziej opływowych kształtów, są niezgodne z wymogiem noszenia ubrań luźnych, nieprzylegających i utrudniających rozpoznanie kształtów ciała, które to zasady wynikają wprost z interpretacji zapisów koranicznych oraz sunny³. Często podkreślanym argumentem przeciwk zezwalaniu na noszenie np. na boisku piłkarskim *hidżabów*, są kwestie bezpieczeństwa⁴. Innym istotnym problem związanym z koniecznością zachowania odpowiedniego stroju są kontrowersje na tle zajęć z wychowania fizycznego, w których to muzułmańskie dziewczęta nie chcą uczestniczyć – naruszają wtedy obowiązek uczęszczania na obowiązkowe zajęcia. Muzułmanki często odmawiają też aktywności podczas zajęć na basenach, ze względu na konieczność ubrania skąpego stroju kąpielowego, ale również z uwagi na fakt, że zajęcia te często są koedukacyjne.

Wspomniany problem próbowano rozwiązać poprzez wprowadzenie specjalnie zaprojektowanego stroju kąpielowego – burkini. Jak jednak się okazało, wzbudzał on ogromne kontrowersje, a także daleko idące działania o charakterze prawnym. Przypomnijmy że noszenia burkini zakazano na kilku publicznych, francuskich plażach, latem 2016 r.

Casus stroju muzułmanki, który niejednokrotnie stoi w sprzeczności nie tylko z regulaminami poszczególnych dyscyplin sportowych, ale również musi zmierzyć się z nieprzychylnymi opiniami autorytetów religijnych, którzy to kobietę widzą przede wszystkim w domu, a sport uważają za zachowanie typowo męskie, któremu pokorna muzułmanka nie powinna się oddawać. Zastanawiać może też niewielka ilość medali, którymi mogą się

³ "Powiedz wierzącym kobietom, żeby spuszczały skromnie swoje spojrzenia i strzegły swojej czystości; i żeby pokazywały jedynie te ozdoby, które są widoczne na zewnątrz; i żeby narzucały zasłony na piersi" (Koran XXIV, 31, J. Bielawski (tłum.), Koran, Warszawa 2003)

"O proroku! Powiedz swoim żonom i swoim córkom, i kobietom wierzącym, aby się szczelnie zakrywały swoimi okryciami. To jest najodpowiedniejszy sposób, aby były poznawane, a nie były obrażane. A Bóg jest Przebaczający, Litościwy!" (Koran, XXXIII, 59, J. Bielawski (tłum.), Koran, Warszawa 2003)

⁴ Przede wszystkim przeciwnikom chodziło o niebezpieczne szpilki, którymi tradycyjnie upina się muzułmańską chustę. Problem jednak rozwiązano. Dzisiaj piłkarki mogą grać w piłkę nożną w specjalnie zaprojektowanych hidżabach, zapinanych na rzepy.

pochwalić reprezentanci z krajów arabskich, czy też w ogóle brak udziału kobiet z niektórych krajów arabskich w międzynarodowych imprezach sportowych. Przynajmniej jednak część z tych wątpliwości starają się rozwiązać autorzy i autorki recenzowanej książki.

Pozycja „*Sport w świecie islamu. Religia. Rozrywka. Polityka*” ukazała się w 2017 r. nakładem wydawnictwa Smak Słowa. Redakcję naukową nad monografią objęła prof. Katarzyna Górak-Sosnowska. Recenzją wydawniczą opatrzył książkę prof. Janusz Danecki. Ta, prawie 200-stronicowa pozycja, została podzielona na trzy części: część 1 Sport w świecie islamu, część 2 Piłkarskie zmagania oraz część 3 Sport w Zatoce Perskiej. W monografii znajdziemy jedenaście artykułów, autorstwa badaczy z różnych ośrodków akademickich w Polsce, zarówno studentów, doktorantów jak i doktorów.

Przyjrzymy się sylwestce dr hab. Katarzyny Górak-Sosnowskiej. Ta znana ze swoich publikacji naukowych, a także i z wypowiedzi w mediach, badaczka, na co dzień pracuje w Instytucie Filozofii, Socjologii i Socjologii Ekonomicznej w Szkole Głównej Handlowej w Warszawie. Swoją pracę doktorską obroniła z nauk ekonomicznych, natomiast habilitacji poświęciła badania w zakresie nauk humanistycznych. Jak możemy przeczytać w „notach o autorach” (s. 185) dr Górak-Sosnowska zajmuje się społecznościami muzułmańskimi w Europie oraz na współczesnym Bliskim Wschodem. Stąd też jej szeroki dorobek naukowy obejmujący m.in. tak znane pozycje jak *Świat arabski wobec globalizacji*⁵, *Muzułmańska kultura konsumpcyjna*⁶ czy *Deconstructing Islamophobia in Poland: Story of an Internet Group*⁷. W monografii „*Sport w świecie islamu. Religia. Rozrywka. Polityka*” znajdziemy jej artykuł zatytułowany „*Sport w świecie islamu – między tradycją a religią*”. Stanowi on niejako wprowadzenie do dalszych rozważań, przedstawiając wymiar religijny uprawiania sportu przez muzułmanów. Autorka przedstawiła w swojej pracy trzy perspektywy, jedną o charakterze historycznym - mianowicie omówiła uwarunkowania związane z rozwojem aktywności fizycznej w czasach rozwoju imperium na Półwyspie Arabskim – oraz dwie dotyczące współczesności tj. kwestia związana z obecnością państw muzułmańskich w międzynarodowych imprezach sportowych oraz zagadnienie najbardziej aktualne i najobszerniej przez autorkę opisane – kontrowersje związane z uprawianiem sportu przez muzułmanów o charakterze religijnym. To ostatnie zagadnienie chciałabym omówić szerzej.

⁵ Górak-Sosnowska (red.), *Świat arabski wobec globalizacji*, Warszawa 2007.

⁶ Górak-Sosnkowska K. (red.), *Muzułmańska kultura konsumpcyjna*, Warszawa 2011.

⁷ Górak-Sosnkowska K. (red.), *Deconstructing Islamophobia in Poland: Story of an Internet Group*, Warszawa 2014.

Autorka podaje szereg różnorodnych i osobliwych ograniczeń wynikających z fatw. Niektóre jednak wydają się być sprzeczne z innymi. Dobrym przykładem będzie Iran, gdzie kobietom zakazuje się wstępu na stadiony podczas rozgrywek drużyn męskich, argumentując ten zakaz stwierdzeniem, że mężczyźni w takich miejscach zachowują się agresywnie i przeklinają, co mogłoby gorszyć kobiety. Z drugiej strony autorka wskazuje na fatwę, z której wynika że muzułmanie mogą kibicować innym drużynom, jednak zabrania się im przeklinania w trakcie.

Warto zaznaczyć, że autorka wskazuje na ciekawe pozycje książkowe (przede wszystkim anglojęzyczne), dzięki którym zainteresowany czytelnik może pogłębić swoją wiedzę w tym temacie.

Drugi ciekawy artykuł w pierwszej części książki to tekst Anny Odrowąż-Coates pt.: *Sport kobiet w Arabii Saudyjskiej: implikacje polityczne i społeczne*. Autorka zdaje się w nim bronić tezy, jakoby Saudyjskie kobiety ulegały wykluczeniu ze względu na swój status nie tylko kulturowy, ale również i ekonomiczny, z procesu emancypacji poprzez sport. Podaje ona liczne przykłady świadczące na korzyść tak postawionej tezy.

Druga część książki to trzy artykuły skupiające się na dyscyplinie sportowej jaką jest piłka nożna oraz jej powiązaniach z polityką. Przeczytamy tutaj o politologicznych aspektach tej gry na przykładzie Egiptu, Jordanii, wojny w Syrii a także wpływu muzułmanów na brytyjskie boiska piłkarskie. Zbiór tekstów otwiera artykuł Marianny Chlebowskiej *Bliskowschodni stadion polityczny. O piłce nożnej w Jordanii i Egipcie z punktu widzenia politologa*. Podobnie polityczny wydźwięk – co można wywnioskować już po samym tytule – ma kolejny tekst autorstwa również kobiety, Magdaleny Rozenek, mianowicie *Stracona piłka. Polityka, wojna i futbol w Syrii*. Całość artykułów poświęconych tej popularnej dyscyplinie sportowej zamyka dwoje autorów – Mikołaj Dusiński oraz Katarzyna Negacz – w tekście *20 lat zmian: jak napływ piłkarzy-muzułmanów wpłynął na brytyjską kulturę sportową*.

Autorzy w swoich tekstach o piłce nożnej wskazują na liczne kontrowersje dotyczące tej dyscypliny, w szczególności z uwagi na fakt obecności w nich graczy z krajów muzułmańskich albo tylko muzułmanów. Do ciekawostek które odnajdziemy w tych tekstach naukowych, można dodać ostatnie doniesienia prasowe. Jak można było całkiem niedawno przeczytać, wpływom ze strony świata muzułmańskiego, uległ bowiem jeden z najlepszych klubów na świecie – hiszpański Real Madryt. Władze klubu zdecydowały się bowiem, na zmianę logo klubu – usunięcie z niego krzyża - który kojarzony był z Królewskimi od 1920 r. Licząc na duże pieniądze od sponsorów zdecydowano się na wprowadzenie takiej zmiany na gadżetach przeznaczonych na rynek krajów islamskich m.in. Kataru, Kuwejtu,

Zjednoczonych Emiratów Arabskich oraz Arabii Saudyjskiej. Nie był to pierwszy raz, kiedy klub zdecydował się na kontrowersyjną zmianę w wyniku podpisania umowy z przedstawicielami świata islamu. W 2014 r. podpisali oni lukratną umowę z bankiem ze Zjednoczonych Emiratów Arabskich, którego jednym z warunków także było usunięcie krzyża z materiałów reklamowych oraz gadżetów⁸.

Niestety wśród artykułów dotyczących piłki nożnej zabrakło chociażby wzmianki o sytuacji jaka panuje obecnie w Iranie, a należy uznać że ta z całą pewnością jest osobliwa, nawet jak na specyfikę świata muzułmańskiego. Porównać ją można w zasadzie do Arabii Saudyjskiej, która została opisana w recenzowanej publikacji przez Annę Odrowąż-Coates pt.: *„Sport kobiet w Arabii Saudyjskiej: implikacje polityczne i społeczne”*. Gra w piłkę nożną aż do 1997 r. była niedostępna dla mieszkających w Iranie kobiet. Dzisiaj, przewrotnie, jest to sport coraz bardziej popularny, a gra w niego niemal 7 milionów kobiet. Oczywiście zawodniczki muszą być ubrane w odpowiednie stroje, osłaniające luźno ciało i włosy. Co istotne, wiceprezydentem Federacji Piłkarskiej w Iranie jest – co zaskakujące – kobieta, Farideh Shojaei. Nie jest to jednak sport przeznaczony dla wszystkich. Podobnie jak w Arabii Saudyjskiej, to od zasobności portfela głównie zależy, czy kobieta będzie mogła stać się częścią klubu piłkarskiego, gdyż taka rozrywka to koszt ok 15 tys. zł. Gra w reprezentacji kraju nie jest odpłatna, ale tutaj trzeba mieć też ponadprzeciętne umiejętności⁹.

Stadiony piłkarskie zamknęły się przed Iranami zaraz po rewolucji islamskiej, w 1979 r. Od tego czasu kobiety nie mogą uczestniczyć w meczach męskich reprezentacji w piłkę nożną. Od czasu do czasu, głównie z uwagi na presję międzynarodową, zezwala się kobietom na uczestnictwo w międzynarodowych wydarzeniach sportowych, na zaproszenie. W takich wypadkach podczas transmisji telewizyjnych, po prostu nie pokazuje się tej części trybun. Powszechna jest też cenzura, często przybierająca dość komiczny rezultat, kiedy to cenzorzy próbują zasłonić czarnymi kwadratami odkryte części kobiecego ciała, podczas transmitowanych w irańskiej telewizji międzynarodowych imprez sportowych. Od 2012 r. wprowadzony został także zakaz uczestnictwa kobiet w meczach siatkówki męskiej. Jak przekonała się Iranka z brytyjskim paszportem, Irańczycy traktują te zasady całkiem poważnie. Ghavami próbowała dostać się w czerwcu 2015 r. na mecz męskiej reprezentacji w piłce siatkowej. Niestety, została przyłapana, a następnie aresztowana i skazana na karę 7,5 lat

⁸ *Real Madryt usuwa krzyż ze swojego logo. Dzięki temu zarobi duże pieniądze*, <https://dorzeczy.pl/swiat/20320/Real-Madryt-usuwa-krzyz-ze-swojego-logo-Dzieki-temu-zarobi-duze-pieniadze.html>, dostęp: 23.08.2017.

⁹ *Kobieta na krańcu świata, Martyna Wojciechowska (reż.), Piłkarka w hidżabie*, <http://nakrancuswiata.tvn.pl/odcinki-online,6/odcinek-7-pilkarka-w-hidzabie,33821,o.html>, dostęp: 27.02.2017.

pozbawienia wolności za popełnienie przestępstwa szerzenia „propagandy przeciwko władzy”. Amnesty International uznało ją za więźnia sumienia¹⁰.

Mimo tak szeroko zakrojonych działań na rzecz ochrony Iranek przed zgorszeniem, świata irańskiego sportu nie ominął potężny skandal. Mianowicie, w lutym 2014 r. okazało się, że cztery reprezentantki drużyny narodowej w piłce nożnej, w rzeczywistości nie są kobietami. Sprawa nabrała międzynarodowego rozgłosu, stąd też wiadomo jakie poczyniono kroki w tej sprawie. W związku z tym, że w Iranie operacja zmiany płci jest legalna, mężczyznom zaproponowano, że po poddaniu się takiemu zabiegowi będą mogli wrócić w szeregi drużyny. Od tego jednak incydentu wprowadzono obowiązkowe testy płci dla wszystkich kandydatek na piłkarki¹¹.

Jak już wcześniej wskazano, dla muzułmanek, większość powszechnie używanych strojów sportowych, jest nieodpowiednia – są zbyt obcisłe albo skąpe - a to wyklucza je z możliwości uczestnictwa w oficjalnych wydarzeniach sportowych. Jednakże stale zwiększająca się liczba muzułmańskich sportswomenek, a także nacisk międzynarodowej opinii publicznej, w tym również organizacji walczących o zakaz dyskryminacji ze względu na m.in. wyznanie czy pochodzenia, a także ochronę praw człowieka, powoduje że coraz więcej organizacji decyduje się na nagięcie i zmianę regulaminów. Międzynarodowa Federacja Podnoszenia Ciężarów już od 2011 r. pozwala kobietom na zakrycie ramion oraz nóg podczas występów sportowych. Zdecydowanie przełożyło się to na umożliwienie muzułmankom startów w dyscyplinie, która do tej pory, ze względu na wymagany przez regulamin skąpy strój, była dla nich poza zasięgiem. Międzynarodowy Komitet Olimpijski zezwolił na noszenie hidżabów wszystkim muzułmankom dopiero podczas Igrzysk Olimpijskich w 2012 r. w Londynie. Należy jednak zaznaczyć, że już podczas Olimpiady w Pekinie w 2008 r. zniesiono częściowo zakaz noszenia ubrań zalecanych przez religię, lecz tylko wśród sportowców trenujących lekką atletykę. Dzięki tzw. *hijood* czyli połączeniu kaptura i *hidżabu*¹², reprezentantka z Bahrajnu – Ruqaya Al Ghasara – wygrała w Pekinie w sprincie na 200 m¹³. Natomiast od 1 czerwca 2014 r. zawodniczki grające w piłkę nożną podczas wydarzeń sportowych, decyzją FIFA, mogą nosić nakrycia głowy jeśli jest to umotywowane

¹⁰ Iran. Human Rights Watch 2015, <https://www.hrw.org/world-report/2015/country-chapters/iran>, dostęp: 3.06.2017

¹¹ Iran. Human Rights Watch 2017, <https://www.hrw.org/world-report/2017/country-chapters/iran>, dostęp: 3.03.2017.

¹² M. Kazimierczyk, *Muzułmańskie stroje kąpielowe*, <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114881,3539807.html>, dostęp: 4.05.2017.

¹³ *Muslim sprinter wins Olympic sprint dressed head to toe in a hijab*, <http://www.standard.co.uk/news/muslim-sprinter-wins-olympic-sprint-dressed-head-to-toe-in-a-hijab-6927361.html>, dostęp: 4.05.2017.

względami religijnymi¹⁴. Coraz więcej wielkich marek sportowych np. NIKE, decyduje się na wprowadzenie do swojej oferty, strojów zaprojektowanych z myślą o muzułmankach. Nic w tym dziwnego, jest to bowiem ogromny rynek, a i zapotrzebowanie na tego rodzaju stroje stale rośnie¹⁵.

Ostatnia część monografii została poświęcona już mniej popularnym dyscyplinom sportowym czy formom aktywności - na pewno w porównaniu z wcześniej opisywaną piłką nożną. Znajdziemy tutaj cztery artykuły o różnorodnej tematyce. Część trzecią otwiera tekst Błażeja Popławskiego *Golf w świecie arabskim – przyczynek do analizy*. Ten, jak może się wydawać elitarny sport, z całą pewnością pasuje do stereotypu bogatego szejka, ale na pewno nie jest pierwszym skojarzeniem, które pojawia się kiedy myślimy o jakimkolwiek kraju muzułmańskim. Podobnie jest z importowanym z dalekiej Brazylii jiu jitsy, o którym napisał Krzysztof Kozłowski w artykule *Fenomen brazylijskiego jiu jitsy w Zjednoczonych Emiratach Arabskich*. Na zakończenie autorzy przygotowali opowieść o budzącym dużo sprzecznych emocji w Polsce sporcie jakim są wyścigi Formuły 1 (Agnieszka Rybarczyk-Pavlovskij *Formuła 1 i inne wyścigi samochodowe w Bahrajnie*) czy wzbudzającym ogromne emocje na całym świecie Mistrzostwach Świata w Piłce Nożnej (Błażej Popławski *Mundial w Katarze – wyzwania i kontrowersje*).

Z całą pewnością należy uznać książkę *“Sport w świecie islamu. Religia. Rozrywka. Polityka”*, za wartościową pozycję, która może zainteresować nie tylko entuzjastów kultury muzułmańskiej i naukowców. Poszczególne artykuły, napisane w ciekawy i przystępny sposób, skłaniają do dalszego poszukiwania odpowiedzi na nurtujące pytania, dają też możliwość wyrobienia sobie własnej opinii w tym, jednak niezmiennie kontrowersyjnym, temacie. Chociaż w książce zabrakło wielu ważnych informacji, jak np. tych które starałam się uwypuklić w treści tej recenzji, uważam że warto poświęcić czas na jej lekturę.

Bibliografia:

Real Madryt usuwa krzyż ze swojego logo. Dzięki temu zarobi duże pieniądze, <https://dorzeczy.pl/swiat/20320/Real-Madryt-usuwa-krzyz-ze-swojego-logo-Dzieki-temu-zarobi-duze-pieniadze.html>, dostęp: 23.08.2017.

¹⁴ *FIFA ocenzurowała podkoszulki, ale zezwoliła na grę w hidżabach*, <http://www.sportowefakty.pl/pilka-nozna/wideo/2105/fifa-ocenzurowala-podkoszulki-ale-zezwolila-na-gre-w-hidzabach>, dostęp: 5.05.2017.

¹⁵ Zob.: https://www.nike.com/us/en_us/c/women/nike-pro-hijab, dostęp: 25.08.2017; *Nike launches hijab for female Muslim athletes*, <https://www.theguardian.com/business/2017/mar/08/nike-launches-hijab-for-female-muslim-athletes>, dostęp: 25.08.2017.

Muslim sprinter wins Olympic sprint dressed head to toe in a hijab, <http://www.standard.co.uk/news/muslim-sprinter-wins-olympic-sprint-dressed-head-to-toe-in-a-hijab-6927361.html>, dostęp: 4.05.2017.

Kobieta na krańcu świata, Martyna Wojciechowska (reż.), Piłkarka w hidżabie, <http://nakrancuswiata.tvn.pl/odcinki-online,6/odcinek-7-pilkarka-w-hidzabie,33821,o.html>, dostęp: 27.02.2017.

Kazimierczyk M., *Muzułmańskie stroje kąpielowe*,

<http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114881,3539807.html>, dostęp: 4.05.2017.

Iran. Human Rights Watch 2017, <https://www.hrw.org/world-report/2017/country-chapters/iran>, dostęp: 3.03.2017.

Iran. Human Rights Watch 2015, <https://www.hrw.org/world-report/2015/country-chapters/iran>, dostęp: 3.06.2017.

Hidżab i legginsy, kontra skąpe bikini na olimpiadzie w Rio, <http://vumag.pl/newsy/igrzyska-w-rio-de-janeiro-mecz-siatkowki-plazowej-egipcjanki-i-niemki/0qxb3t>, dostęp: 25.08.2017.

Górak-Sosnowska K. (red.), *Świat arabski wobec globalizacji*, Warszawa 2007.

Górak-Sosnkowska K. (red.), *Muzułmańska kultura konsumpcyjna*, Warszawa 2011.

Górak-Sosnkowska K. (red.), *Deconstructing Islamophobia in Poland: Story of an Internet Group*, Warszawa 2014.